

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ІНСТИТУТ РОДИНИ У 1920 – 1930-ті РОКИ (НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ)

І. В. Стріонова

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню адаптивних практик сімей до впроваджуваної радянською владою нової соціальної політики на Донбасі у 1920 – 1930-ті рр. Автор детально аналізує зміни соціальної структури родини на рівні індивідуальних сімейних практик населення цієї території. У науковий обіг введено статистичні дані щодо соціального складу сімей на Донеччині.

Ключові слова: сім'я, радянська соціальна політика, стратегії родини, соціальне походження, соціальний склад родини.

Сім'я – важлива ланка суспільства. З одного боку, саме в ній формуються і закріплюються традиційні цінності та установки, а з іншого – це простір, у якому визрівають і набувають практичного значення основні способи соціального життя. Вивчення досвіду соціальних практик нашого минулого, зокрема, радянських часів, може допомогти уникнути помилок у сфері соціальної політики на усьому

пострадянському терені. Оскільки становлення радянської влади у 1920-х рр. на Донбасі визначило новий етап розвитку інституту родини, його дослідженню слід приділити належну увагу.

В історичній науці немає спеціального дослідження із зазначеної теми. Однак особливу цінність при вивченні питання становлять праці українського історика З. Г. Лихолобової, яка показала соціально-економічні умови сімейного побуту робочих Донбасу [1], української вченої О. В. Стяжкіної, яка дослідила проблему конструювання «правильної біографії» пересічної людини у перші радянські десятиліття на прикладі Донбасу [2], а також американської дослідниці Ш. Фіцпатрик, що у своїх роботах зробила спробу показати сімейні стратегії як реакції на класово-дискримінаційну радянську політику [3]. Значущим є внесок в науку українських вчених В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького, В. М. Нікольського, у працях котрих розкривається вплив радянської влади на українську культуру та висвітлюються практики життєдіяльності робітників, селянства, української інтелігенції у 1920 – 1930-ті роки [4].

Метою цього дослідження є визначення змін соціальної структури родини на Донбасі у перші радянські десятиріччя. Авторкою статті були поставлені завдання простежити практики адаптації родини до радянської соціальної політики, а також з'ясувати соціальні характеристики сімей в регіоні у досліджуваній період.

Джерельна база нашої роботи представлена: статистичними матеріалами – переписами населення, а саме: «Первой Всеобщей переписью населения Российской империи, 1897 г.», «Итогами переписи населения 1920 г.» по Донецькій губернії, «Итогами сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.)», «Сводными таблицами Центрального управления народно-хозяйственного учета Госплана СССР о распределении лиц, имеющих занятия, по отраслям народного хозяйства, национальности, общественным группам и источникам средств существования по итогам Всесоюзной переписи населения в целом по области и населенным пунктам. 1939 г.»; документами офіційного походження – протоколами засідань бюро Донецького, Сталінського обкомів КП(б)У; матеріалами усної історії – інтерв'ю, проведених дослідником з людьми, для яких досвід 1920-30-тих років був частиною власного життя; періодичними виданнями – газетами «Всероссийская кочегарка», «Вісти», «Пролетарий», «Социалистический Донбасс» [5].

Методологічну основу дослідження становлять мікроісторичні підходи до вивчення проблеми, а також методи кількісного та якісного аналізу. Зокрема, мікроісторія пропонує перевести соціоісторичний аналіз у сферу процесів; важливе місце тут відводиться реконструкції соціальних ідентичностей. Методи кількісного та якісного аналізу використано для опрацювання статистичних даних і висвітлення предмета дослідження на конкретних показниках.

Конституцією УСРР 1919 р. за зразком Конституції РСФРР 1918 р. було закріплено створення союзу робітників і селян та затверджено встановлення диктатури пролетаріату. Серед основних завдань на порядку денному визначалося знищення різного роду експлуатації та ліквідація експлуататорських класів. Представники „чужих” соціальних прошарків, у тому числі приватні підприємці, рантьє, куркулі, були позбавлені навіть права голосу. При цьому передбачалося, що місцева влада може розширювати коло позбавлених цього права – „лишенців” – за рахунок осіб з „підозрілим” соціальним та політичним походженням [6].

На практиці соціальне походження та класова належність ставали основними аргументами у розв'язанні тих чи інших проблем. Класово-орієнтована державна соціальна політика у добу „воєнного комунізму” безпосередньо впливала на добробут родин через влаштування житлової проблеми у міських регіонах та земельного питання на селі, розподіл пайків серед населення. Одночасно із затвердженням більшовицькою

владою домінуючого становища робітничого класу, особливо індустріальних робітників, у державі відбувалося зміцнення привілейованого статусу робітничих сімей. Зокрема, Донгубжитвідділом у жовтні 1920 р. було прийнято наказ № 5 про негайну підготовку до вселення робітників та родин червоноармійців за їх згодою у приміщення з поліпшеними умовами. При цьому Донгубжитвідділом вказувалося, що житлове питання є класовим, у зв'язку з чим пропонувалося: «Всім кварткомам при видаче квартир, угля, продкарточек, строго следить за тем, чтобы получали лишь те, кто имеет трудовые карточки, или, по крайней мере, удостоверения, что они работают. Торговцы, продолжающие торговать на базаре, и перекупщики овощей и другие товарищи должны быть немедленно переселены на окраины, в освободившиеся от рабочих квартиры» [7]. На селі у привілейованому становищі опинилися бідняцькі та середняцькі господарства. Владою проводилася експропріація земельної власності дворянства, духовенства і заможного селянства. Нею наділяли безземельних та малоземельних селян, що значно покращило сімейний добробут останніх. Також упродовж двох десятиріч після Жовтневої революції суттєво були обмежені можливості працевлаштування та навчання у вищих навчальних закладах членів сімей «чужих елементів».

Однак, незважаючи на проголошення більшовицьким керівництвом, яке очолило диктатуру пролетаріату, союзницьких відносин із селянством, введення продрозкладки у добу «воєнного комунізму» та продподатку у роки НЕПу і фактично здійснена насильницьким шляхом колективізація селянських господарств з кінця 1920-х – у 1930-ті рр. значно суперечили інтересам більшості селянських мас. Окрім того, якщо в роки Громадянської війни та в повоєнні роки репресивні практики радянського державного апарату були спрямовані головним чином проти експлуататорських класів дореволюційної доби – дворянства, духовенства та інших представників буржуазії, то у добу «великого перелому» під виглядом ліквідації останнього експлуататорського класу – куркулів мав місце наступ саме на селянство.

Українська вчена О. В. Стяжкіна на прикладі Донбасу показала, що у зв'язку з «приходом радянської влади» пересічною людиною була засвоєна необхідність мати пролетарське походження, належати до бідняків і підтримувати більшовицьке керівництво за будь-яких обставин. Але проблема конструювання необхідної біографії ускладнювалася тим, що не було розв'язане питання стосовно справжнього соціального походження [8].

Радянською владою не було вироблено чітких, прийнятних та водночас зрозумілих населенню ідеологічних конструкцій. Незважаючи на усвідомлення населенням факту, що революція є пролетарською, диктатура є диктатурою пролетаріату, а робочий клас проголошений головним у створюваному радянському суспільстві, конкретний зміст понять «пролетаріат», «робочий клас», критерії визначення належності до цієї групи вибраних для багатьох людей у провінції і в середині 1920-х рр. залишалися не окресленими і не зовсім ясними [9].

І все ж непівська структура заохочення та покарання за класовою ознакою визначила свідоме створення родинами прийнятних у суспільстві типів класової належності. Одним із шляхів досягнення проголошеного статусу була зміна роду занять чи вибір професії, відмінної від професії батьків. Діти міських службовців або спеціалістів нерідко «створювали» собі пролетарське походження, зазвичай працюючи у промисловості, на заводі.

З метою забезпечення сприятливих життєвих перспектив у післяреволюційних умовах відбувалося й всиновлення дітей з «чужих» класів друзями їх сім'ї чи родичами з кращими, ніж у батьків, громадськими характеристиками. Мали місце випадки, коли діти священників, куркулів були всиновлені учителями. Таким чином для цих дітей

забезпечувалася можливість навчання в освітніх закладах. Батьки та їх діти намагалися використовувати нові суспільні зв'язки у власних інтересах [10].

Зі зміною класової належності нерідко були пов'язані конфлікти у родині. Мали місце випадки, коли батьки з «невідповідним» класовим походженням могли змінити своє соціальне походження та йшли на цей крок, а інші залишалися йому вірними й не змінювали соціальні орієнтири. Останнє, вірогідно, було зумовлене тим, що дорослі порівняно з молодим поколінням вже мали достатній життєвий досвід, більш усталені цінності та міцніші навички життєдіяльності. На думку української вченої О. В. Стяжкіної, можливо, люди старшого і середнього віку дорожили своєю біографією, друзями, здобутками [11].

О. В. Стяжкіна у науковій праці «„Отцы и дети“: легитимные проекты мужской семейной жизни в первые десятилетия советской власти» виявила, що наприкінці 1920-х рр. як наслідок посилення державного тиску на дітей «соціально-чужих елементів» частішими стали практики відчуження батьків і дітей. Українська дослідниця слушно відзначила, що «„сакральних актів” отречення было также много, как и анонимных „героических отказов”» [12]. Здійснюючи державну програму «дети Страны Советов», ці «діти» забирали надлишки хліба навіть у власних батьків [13].

Однак вказані заходи не завжди сприяли уникненню подальших неприємностей. Наприклад, типовими були випадки такого роду: В. І. Любарський – службовець, завідувач відділу благоустрою Слов'янського міськкомгоспу, кандидат партії з 1932 р., у 1938 р. парторганізацією міськкомгоспу та Слов'янським парткомом був виключений із кандидатів партії за приховування свого походження – син псаломника. У 1939 р. ж його було відновлено кандидатом ВКП(б), а за даний проступок було винесено догану. Громадянина Ц. Абрамсона – робітника, члена партії з 1928 р., у 1939 р. парторганізацією Донпромторгу та Костянтинівським міськпарткомом було виключено з партії за приховування зв'язків з родичами за кордоном та факту, що його брат репресований органами НКВС. Апеляція з відновлення у партії Абрамсона була відхилена. Механіка Ліманської МТС М. І. Бабенка, члена ВКП(б) з 1930 р., було виключено з партії як «класово-чужий» елемент, оскільки він був сином куркуля [14].

Одним із способів приховування «класово-чужого» соціального походження та водночас набування більш необхідного став шлюб. Наприклад, мали місце випадки, коли дворянки виходили заміж за робітників та батраків, внаслідок чого вони та їх діти отримували новий громадський статус.

Американська дослідниця Е. Вуд висловлює припущення, що такі шлюби не ставали неординарними. Очевидно, чоловіки, що не мали освіти, здобуваючи посаду службовців, нерідко відчували необхідність одружитися з більш освіченими жінками із середовища буржуазії та інтелігенції. Характерними для того часу були випадки одруження чоловіків зі своїми секретарками. Допомога ж останніх чоловікам на роботі була неоцінимою. Зокрема, дружини допомагали своїм чоловікам готувати доповіді та ін. публічні промови, що були важливою частиною виступів партійців на зборах. Е. Вуд цілком доречно наголошує, що для жінок із класу «колишніх» такий шлюб був вигідним. Вони цим шляхом намагались уникнути покарань у роки «воєнного комунізму» й отримували шанс врятувати своє майно [15]. Вважаємо, що «колишні» таким чином здобували добру можливість не тільки виправити «неправильне соціальне походження», а й забезпечити собі відповідну класову належність. Наслідком цього мало стати послаблення державних перевірок на предмет контрреволюційності та лояльності до нової влади.

Але шлюби представників робітничого класу, службовців, селян з так званими у 1920-х рр. «колишніми» особами не вписувалися в більшовицьку систему радянського будівництва. Влада дотримувалася «генеалогічного» підходу до класів [16]. Згідно з поглядами більшовицького керівництва «буржуазний» вплив перешкоджав

проголошеним революційним установкам сімейного побуту. При цьому на владному рівні неприйняття подібних шлюбів було категоричнішим за оцінювання їх засобами масової інформації. Центральна Контрольна Комісія за зв'язок з «чужими елементами» часто виключала комуністів з лав КП(б)У. Вважалося, що замість розв'язання державних завдань – підняття промисловості, народного господарства в цілому, вони відвертали свою увагу на сімейні буржуазні пережитки. До редакцій газет, до ЦКК надходили листи з питаннями: «Может ли коммунист вступить в брак с беспартийной или с чуждой рабочему классу женщиной?» [17]; «Как реагирует ЦКК на такой вопрос, когда наши члены партии, в особенности ответработники, бросают своих жен-крестьянок и сходятся с поповнами и бывшими женами белых офицеров?» [18]. Зокрема, голова ЦКК А. О. Сольц стверджував з цього приводу: «Сближение с членом враждебного нам лагеря, когда мы являемся господствующим классом, – это должно встречать такое общественное осуждение, что человек должен 30 раз подумать, прежде чем предпринять такое решение... Нужно много раз подумать, прежде чем решиться брать жену из чужого класса» [19]. Але у Всеукраїнській робітничій газеті «Пролетарий» відповідь на питання, чи можна комуністу вступати у шлюб з безпартійними або «чужими елементами» була більш м'якою: «Можно, конечно. Но лучше, если он этого не сделает» [20].

Однак пересічна радянська особистість та її родичі знову могли потрапити під загрозу опинитися у таборі «чужих» соціалістичному суспільству родин навіть за наявності дійсного або одержаного необхідного соціального походження та класової належності. Зокрема, в УСРР показовою у цьому питанні стала справа, описана в одному з номерів газети «Пролетарий» в замітці «Про Лідочку і про К.», що слухалася в партколегії ЦКК у 1924 р. У ній наголошувалося, що «К. в прошлом активный рабочий. Покуда он жил партией и для партии – жизнь его не помеха» [21], але, одружившись з Лідою, дочкою колишнього генерала, він вступив у цю родину. Відзначалося, що «вокруг этой семейки – рой бывших людей: попы, белогвардейцы ...» [22]. У зв'язку з цим ЦКК постановила виключити К. з партії за вступ у родинний зв'язок з «чужим» елементом [23]. Незмінними у цьому питанні залишалися репресивні владні практики до кінця 1930-х рр., що видно з наступного прикладу. Так, громадянин П. І. Камоліков, політрук роти м. Артемівськ, який за партійними даними належав до категорії робітників за соціальним походженням, у 1933 р. був виключений з лав ВКП(б) за зв'язок з «чужим» елементом. Він був одружений на доньці куркуля, батьки останньої ж були позбавлені права голосу у 1933 р. Лише у 1939 р. він був реабілітований. У партдокументах період з 1933 по 1939 рр. позначено як перерва партстажу [24].

Опинитися у післяреволюційні десятиріччя у подібній ситуації міг майже кожен член суспільства. Офіційне проголошення факту ліквідації всіх експлуаторських класів у СРСР у 1934 р. не змінило класово-дискримінаційних підходів влади щодо сімей «соціалістичного суспільства». У тому ж році у Союзі в кримінальний кодекс було введено поняття «ЧС» – член сім'ї зрадника Вітчизни, який підлягав покаранню тільки за сімейну спорідненість з ворогом. «Ворогом» міг бути кожний, можливість закохатися у «ворога» або у його родича, укласти шлюб з «підозрілою», потенційно небезпечною особою, загрожувала кожному [25].

Як наслідок у 1930-ті рр. – період досягнення апогею репресивних державних практик, масових чисток у суспільній структурі, роки тотальної «пильності», неусвідомлені суперечності створених у 1920-х рр. сімейних історій ставали очевидними. Розкриття прихованого класового походження було причиною постійної тривоги не лише для непманів, куркулів, священників, членів колишніх дворянських та купецьких сімей, а й для прийнятної складової радянської соціальної структури – службовців, оскільки спроби «замаскувати» соціальне походження в їх випадку у

створюваній біографії, як правило, ускладнювалися суперечностями їх достатньо високого освітнього й кваліфікаційного рівня, порівняно з соціальними класами робітників і селян, та необхідністю «бути бідними», якою підкреслювалася належність до експлуатованих верств населення в імперський період. Окрім того, особлива увага влади у 1930-х рр. була приділена і перевірки вихідців з робочого класу. Зокрема, у доповідних записках Артемівського, Сталінського, Чистяківського, Єнакієвського, Ворошиловського, Краматорського міськкомів КП(б)У щодо перевірки виконання рішень партколегій КПК по Донецькій області про порядок проходження справ відносно партійного покарання від 28-29.03.1935 р. зазначалося, що з усіх притягнених до відповідальності робітники склали 82,4%, селяни – 9,2%, службовці – 8,4% [26].

Соціальна політика радянської влади, класово-дискримінаційна за змістом, відповідно визначила зміни соціальної структури родини в регіоні. Згідно з даними Першого Всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р. у Катеринославській губернії, що охоплювала значну територію Донецького басейну, селяни, козаки склали 87,40% від загальної частки населення губернії, міщани – 9,87%, дворяни – 0,96%, іноземні піддані – 0,65%, чиновники – 0,37%, духовенство – 0,33%, інші верстви населення в цілому – 0,42%.

У Суцільному подвірному переписі губерній Союзу 1923 р. були виділені 4 соціальні групи населення. Зокрема, у Підсумках міського перепису Донецької губернії 1923 р. за термінологією дослідника О. А. Кауфмана були виокремлені три соціальні групи міських сімей: робітничі родини, сім'ї робітників і службовців («змішані») та родини «інших». У селах же сім'ї були селянськими. Однак, якщо у сільських місцевостях соціальне походження родин головним чином є достатньо зрозумілим, незважаючи на можливість приховування та маскуванню буржуазних, «контрреволюційних елементів» серед селян, то у містах визначені класове походження та приналежність були більш умовними. Відсутність у 1920-х рр. чітких державних ідеологічних конструкцій щодо належності до тих чи інших класів, а також певний рівень розвитку самосвідомості пересічної людини, що, як правило, визначався віковими характеристиками та життєвим досвідом останньої, обумовили суперечливий факт записування осіб однакової професійної та соціальної категорії до різних соціальних груп. У 1920-ті роки ремісники різного роду у минулому, наприклад: ковалі, столяри – ще не завжди самоідентифікували себе як представники пролетаріату, хоча у пізніші радянські роки їх сприймали як осіб пролетарського класу [27]. Імовірно, що й селяни-заробітчани могли опинитися як серед робітничого класу, так і серед «інших»; представники інтелігенції, особи дворянського походження – як серед категорії службовців, так – і серед «інших».

За даними перепису населення Донецької губернії 1923 р. більшість сімей належали до традиційного селянського типу та були „прив'язаними до землі”. Як і в інших регіонах УСРР та СРСР в цілому, населення Донбасу у ці роки було переважно сільським – 75,3%. Зокрема, 1.897.003 особи із загальної кількості населення губернії в 2.518.010 осіб проживали у сільських місцевостях Донецької губернії. Відповідно більшість сімей Донецького регіону – безпосередньо селянські – 350 тис. 469 родин [28].

Аналіз наведеної нижче таблиці 1 дає змогу зробити такі висновки. За даними подвірного міського перепису населення Донецької губернії 1923 р. у промисловому Донбасі більшість сімей були робітничого походження – 84134 (53%), також багато було родин «інших» – 68385 (43%). Сім'ї так званого у 1920-х рр. «змішаного» типу становили лише 4% (всього 6449 родин) серед загальної чисельності родин в регіоні.

Таблиця 1.

Класифікація типів міської родини Донбасу за класовою належністю (1923 р.) [29]

№ з/п	Назва округу Донецької губернії	Співвідношення типів міської родини за ознакою соціального походження та класової належності (в абсолютних та відсоткових показниках)					
		Родини робітників		Родини робітників та службовців		Родини «інших»	
		абсол. кіл-ть	%%	абсол. кіл-ть	%%	абсол. кіл-ть	%%
1.	Бахмутський	20807	46	1728	4	22606	50
2.	Луганський	19722	61	1430	5	11066	34
3.	Маріупольський	4684	43	460	4	5878	53
4.	Старобельський	307	19	31	2	1258	79
5.	Таганрозький	9278	47	947	5	9379	48
6.	Шахтинський	8937	55	355	2	7017	43
7.	Юзівський	20399	62	1498	4	11181	34

Незначна кількість сімей робітників та службовців у Донецькій губернії у першій чверті ХХ ст. була обумовлена соціально-економічними характеристиками розвитку краю. З одного боку, Донбас є індустріальним регіоном. Але з другого боку, незважаючи на дореволюційні випереджаючі інші регіони України темпи урбанізації Донбасу, його промислові центри у перші повоєнні роки ще становили собою типові заштатні містечка. Окрім того, значний приріст населення Донецького регіону, що відбувався з другої половини ХІХ ст., в першу чергу був обумовлений формуванням робітничого контингенту краю за рахунок селян. Більшовицька ж партійна номенклатура у ці роки лише почала формуватися, що пояснює незначну її чисельність. Однак у зв'язку зі швидкими темпами урбанізаційних процесів на Донбасі внаслідок індустріалізації частка міського населення в регіоні наприкінці 1930-х рр. досягла 73,4%. Тобто більшість родин в Донецькому краю уже були міського типу.

За Всесоюзним переписом населення 1939 р. у міських поселеннях Сталінської області 67,1% жінок та 68,7% чоловіків, які мали родину, віднесли себе до соціальної групи робітників; 27,4% жінок та 25,2% чоловіків з сім'ями – до службовців; 5,5% жінок і 6,1% чоловіків – до селян. Про це свідчать статистичні дані, наведені у таблиці 2.

Таблиця 2.

Класифікація сімейного населення міст Сталінської області за соціальним походженням та класовою належністю (за Всесоюзним переписом населення 1939 р.) [30]

Соціальні групи	Число осіб (з родинами)	
	жінки	чоловіки
Робітники	828795	811405
Службовці	338374	297182
Колгоспники	32709	37935
Кооперовані кустарі	24131	23621
Некооперовані кустарі	9498	9233
Селяни-одноосібники	1746	1389
Разом:	1.235.253	1.180.765

У сільських поселеннях Сталінської області на момент перепису (січень 1939 р.) 33,4% сімейних жінок віднесли себе за соціальним станом до категорії робітниць, 10,8% – до службовців, 52,9% – до колгоспниць, 1,7% – до кооперованих кустарів, 0,6% – до некооперованих кустарів, 0,6% – до селянок-одноосібниць. У той же час серед сімейних чоловіків розподіл за соціальним станом був такий: 37,4% віднесли себе до соціальної групи робітників, 12,8% – до службовців, 46,7% – до колгоспників, 2% – до кооперованих кустарів, 0,6% – до некооперованих кустарів, 0,5% – до селян-одноосібників (див. таблицю 3).

Таблиця 3.

Класифікація сімейного населення сіл Сталінської області за соціальним походженням та класовою належністю
(за Всесоюзним переписом населення 1939 р.) [31]

Соціальні групи	Число осіб (з родинами)	
	жінки	чоловіки
Робітники	113618	126087
Службовці	36724	43214
Колгоспники	179857	157240
Кооперовані кустарі	5731	6281
Некооперовані кустарі	2044	2182
Селяни-одноосібники	2166	1819
Разом:	340140	336823

Статистичні дані переписів населення, проведених владою, вказують, що за перші радянські десятиріччя змінилася соціальна структура сімей Донбасу, як і в цілому у Радянському Союзі (Таблиця 4).

Таблиця 4.

Класифікація сімейного населення СРСР за соціальним походженням та класовою належністю (за Всесоюзним переписом населення 1939 р.) [32]

Соціальні групи	Число осіб (з родинами)			
	жінки		чоловіки	
	абс. кількість	%	абс. кількість	%
Робітники міст і сіл	27.230.289	30,7	27.757.299	34,4
Службовці міст і сіл	15.498.762	17,5	14.455.107	18
Колгоспники	41.409.755	46,7	34.512.424	42,8
Кооперовані кустарі	2.064.365	2,3	1.867.818	2,3
Некооперовані кустарі	675.294	0,8	735.139	0,9
Селяни-одноосібники	1.740.557	2	1.308.497	1,6
Разом:	88619022	100	80636284	100

Такий хід подій цілком відповідав проголошеному владою курсу на існування у радянському суспільстві дружніх класів – робітників та селян, які перебували б у союзі з інтелігенцією. Представники «колишніх» відповідно до радянського владного дискурсу були переможені.

Слід відзначити, що згідно з Всесоюзним переписом населення 1939 року Донбас, порівняно з іншими регіонами УРСР та в цілому на фоні більшості адміністративно-територіальних одиниць СРСР, де і наприкінці 1930-х рр. кількість селянських родин залишалася більшою, відрізнявся переважною часткою сімей робітничого походження (що підтверджується даними у вище наведених авторкою таблицях). Це пояснюється специфічною рисою розвитку Донецького регіону як потужного промислового центру радянської держави.

Але, на нашу думку, пролетаризованість населення Донбасу у 1920 – 1930-ті роки є дещо перебільшеною. У радянській соціальній стратифікації населення не передбачалося місця для «класово-чужих» осіб. Процес же змін самоідентифікації населення у відповідності зі змінами соціального стану є більш складним, повільним у часі процесом. Вважаємо, безперечно, внаслідок репресій значна частка так званих «колишніх» загинула, деякі з них емігрували, але інші з їх середовища в результаті застосування тих чи інших адаптивних стратегій щодо нових умов існування у радянську добу асимілювалися серед прийняттого за соціальним походженням населення (у їх родинях) створеного радянського суспільства.

Незважаючи на залучення селянських мас у важку промисловість регіону, умови їх повсякденного побуту у містах зазвичай відтворювали сільський уклад життя. Зокрема, селяни, що переїхали до міста, не лише прагнули отримати індивідуальне житло, а й – присадибну ділянку. Саме про це свідчать матеріали інтерв'ю, проведених авторкою з людьми, для яких досвід 1920-30-тих років був частиною власного життя або виявився включеним у стійкий сімейний наратив.

Отже, явна класово-дискримінаційна (державними заходами були позбавлені привілеїв та обмежені у правах провідні до революції верстви суспільства) сутність радянської соціальної політики визначила зміни у соціальній структурі родин. З метою пристосування до післяреволюційних умов життя на рівні сімейних практик відбувалося штучне створення нових біографій, прийняттого для влади сімейного соціального походження. Практики всиновлення дітей «класово-чужих елементів» родичами, знайомими з більш відповідним соціальним походженням та класовою належністю за радянськими ідеологічними установками, «відречення» дітей від соціально «чужих» батьків, укладання шлюбу особами з «колишніх» із членами родин робітників, селян були основними стратегіями виживання в умовах будівництва нового радянського суспільства.

Однак створювані нові сімейні біографії були достатньо умовними. У владному дискурсі не було вироблено чітких ідеологічних конструкцій стосовно того чи іншого походження. З одного боку, це розширило можливості родин отримати робоче соціальне походження та необхідну класову належність в умовах швидких темпів урбанізації в регіоні розвитку важкої промисловості в Українській республіці – на Донбасі. З другого боку, певна невизначеність у правильному віднесенні себе до тих чи інших класів, що була характерною у період післяреволюційних змін, не виключала можливості опинитися у таборі «чужих елементів» для створеного радянського суспільства під час репресивних дій влади.

Вважаємо, зі встановленням радянської влади на Донбасі соціальна структура родин змінювалася у напрямі нових державних ідеологічних установок. Ця тенденція була характерною в цілому на теренах Радянського Союзу. Водночас швидкі темпи урбанізації Донеччини у роки індустріалізації зумовили значне зростання частки осіб з родинами, які співвідносили себе з вихідцями із сімей робітників, порівняно з іншими

регіонами УРСР та СРСР. «Класово-чужим елементам» не передбачалося місця для існування не лише в радянському суспільстві, а й в радянській родині, що мала стати його основною ланкою. Однак повсякденні реалії сімей того чи іншого походження були значно складнішими за уявно створювану радянську соціальну структуру.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що концептуальні ідеї, фактичний матеріал цього дослідження може бути використаним у подальшому вивченні історії радянської, української сім'ї, при розробці спецкурсів з історії інституту родини, її еволюції, при виробленні державних політик стосовно родини та ін. Порушена у статті проблема змін соціальної структури родини на Донбасі у перші радянські десятиріччя має бути більш глибоко вивчена, оскільки наше дослідження – це один з перших кроків у висвітленні специфіки розвитку інституту сім'ї у даному регіональному вимірі.

РЕЗЮМЕ

В статті на прикладі Донбасу вивчаються стратегії створення прийнятної соціальної походження її членів в 1920 – 1930-х рр. Автор на основі переписів населення 1897, 1923, 1939 років розкриває зміни соціального складу сімей на Донбасі. В роботі аналізуються трансформації соціальної ідентичності сімей, їх членів, в перші радянські десятиліття, з урахуванням особливостей розвитку Донецького краю.

Ключевые слова: сім'я, радянська соціальна політика, стратегії сім'ї, соціальне походження, соціальна структура сім'ї.

SUMMARY

Family strategies of creation an acceptable social origin in the Soviet society in Donbas in 1920 – 1930-s are examined in the article. The author shows changes of the social structure of families in Donbas, basing on population censuses in 1897, 1923, 1939. The study provides the analysis of transformation of social identity of families, their members, during the first Soviet decades, taking into consideration the peculiarities of Donetsk region development.

Key words: family, Soviet social policy, family strategies, social origin, social structure of the family.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Лихолобова З. Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928 – 1937 гг.) / З.Г. Лихолобова. – Донецк, 1973.
2. Стяжкіна О. В. Пересічна людина Донбасу на початку 1920-х років: У пошуках слова, простора і часу / О. В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу: зб. статей / гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Кн. 13/14. – Донецьк, 2007. - С. 76-99; Стяжкіна О.В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-тих років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) [Електронний ресурс] / О. В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу: зб. статей / гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – Кн. 15/16. – С. 204 – 224. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nsid/2008_15_16/08stiazhkina.htm
3. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов [Электронный ресурс] / Ш. Фицпатрик; [пер. В. Шурыгин] // Вопросы истории. – 1990. - № 8. – С. 16-31. – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_543.html; та ін.
4. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – Київ: Либідь, 1991. – 340 с.; Дмитрик І. О., Нікольський В. М. Соціальна політика радянської держави та

- її реалізація в Донбасі в період непу (1921 – 1928 рр.): монографія / І. О. Дмитрик, В. М. Нікольський. - Донецьк : ДонНУ, 2011. - 171 с.; та ін.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XIII. Екатеринославская губерния / Н.А. Тройницкий. – Петербург: Издание ЦСК МВД, 1904; Итоги переписи населения 1920 г. – Бахмут, 1921; Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). Т. 2. Итоги городской переписи 1923 г. – Харьков, 1923. – 135 с.; Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). Т. 5. Итоги сельскохозяйственной переписи Донбасса. – Харьков, 1923. – 721 с.; Итоги демографической переписи Донбасса 1923 г. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.) / С. Мазлах. – Т.4. – Харьков, 1923; Державний архів Донецької області (далі – Держархів Донецької обл.), ф.Р. 4249., оп. 1, спр. 318, 99 арк.; Там само, ф. П. 326, оп. 1, спр. 64, 146 арк.; Там само, спр. 1392, 141 арк.; Інтерв'ю на тему «Моя семья. Воспоминания из детства». Пищулин В.Н., 1933 г.р., место рождения – с. Ольшанец Елецкого р-на Липецкой обл., с 1936 г. проживает в г. Сталино, ныне – Донецк, Донецкая обл., на момент интервью – пенсионер, проживающий в Донецке // Запись сделана И.В. Стрионовой. – 19 августа 2012 г. – беседа длилась 50 мин. – электронная и диктофонная версия – в архиве автора; та ін.
 6. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная 3-им Всеукраинским Съездом Советов 10 марта 1919 г. – Харьков: Всеукраинское изд-во, 1920.
 7. Всероссийская кочегарка, 1920 г., 14 октября.
 8. Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-тих років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу). Вказана праця.
 9. Там само.
 10. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов. Вказана праця.
 11. Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-тих років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу). Вказана праця.
 12. Стяжкіна Е. «Отцы и дети»: легитимные проекты мужской семейной жизни в первые десятилетия советской власти. / Е. Стяжкіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Випуск 15 (2). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 96-106.
 13. Там само.
 14. Держархів Донецької обл., ф. П-326, оп. 1, спр. 1392, арк. 14, 23.
 15. Wood E. The Baba and the Comrade : Gender and Politics in Revolutionary Russia / E. Wood; gen. editors A. Rabinowitch and W.G. Rosenberg. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1997. – P. 204.
 16. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов. Вказана праця.
 17. Пролетарий, 1924 г., 23 октября.
 18. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов. Вказана праця.
 19. Там само.
 20. Пролетарий, 1924 г., 23 октября.
 21. Там само.
 22. Там само.
 23. Там само.
 24. Держархів Донецької обл., ф. 326, оп. 1, спр. 1392, арк. 18.

25. Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека [Электронный ресурс] / М. Геллер. – М.: МИК, 1994. – 336 с. – Режим доступа: <http://www.alleng.ru/d/hist/hist168.htm>
26. Держархів Донецької обл., ф. 26, оп. 1, спр. 153, арк. 3.
27. Стріонова І. В. Розміри міської родини в радянській державі у першій половині 1920-х років (на матеріалах Донбасу) / І.В. Стріонова // Історичні і політологічні дослідження / гол. ред. П.В. Добров. – 2010. - № 1-2 (43-44). – С. 112.
28. Итоги демографической переписи Донбасса 1923 г. Т.4. Вказана праця. – С. 458 – 459; Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). Т. 5. Вказана праця. – С. 144, 224, 304, 414, 554, 622, 624, 712, 714.
29. Таблица укладена автором за: Итоги демографической переписи Донбасса 1923 г. Т.4. Вказана праця. – С. 20, 36, 42, 44, 48, 54, 74; Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). Т. 2. Вказана праця. – С. 66 – 73.
30. Таблица укладена автором за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 318, арк. 1 зв. Примітка: у таблицю не були включені особи (з родинами), соціальний стан котрих під час проведення Всесоюзного перепису населення у 1939 р. залишився невідомим.
31. Таблица укладена автором за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 318, арк. 2 зв. Примітка: у таблицю не були включені особи (з родинами), соціальний стан котрих під час проведення Всесоюзного перепису населення у 1939 р. залишився невідомим.
32. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / под ред. Ю. А. Полякова. – М.: Наука, 1992.– С. 94.